

Міжрегіональна Академія управління персоналом
Міжнародна Кадрова Академія
Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України
Українсько-Азербайджанський інститут
соціальних наук і самоврядування Г. А. Алієва
Духовно-просвітницький Центр імені Святих Апостолів
ГО "Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління"

УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА: ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ В ІНТЕРЕСАХ ЛЮДИНИ

*Матеріали науково-практичної конференції
м. Київ, МАУП, 19 травня 2016 р.*

Київ
ДП "Видавничий дім "Персонал"
2016

Редакційна колегія: *М. Н. Курко* (голова), д-р юрид. наук, проф.
М. Ф. Головатий (заступник голови), д-р політ. наук, проф.
В. М. Воронін (відповідальний редактор), д-р іст. наук
І. П. Бідзюра, д-р політ. наук, проф.
М. Л. Головка, д-р іст. наук, проф.
В. І. Литвиненко, д-р. юрид. наук, доц.
Ю. О. Мєлков, д-р філос. наук
Діонісій Мартишин, прот., д-р богосл. наук
Н. Б. Отрешко, д-р соціол. наук, проф.
Є. О. Романенко, д-р наук з держ. упр., доц.
Ю. П. Сурмін, д-р соціол. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 5 від 25.05.16)*

Матеріали подано в авторській редакції.
Відповідальність за зміст та орфографію матеріалів несуть автори.

Українська держава і Церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, МАУП, 19 трав. 2016 р. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2016. — 240 с.

У пропонованому збірнику подано статті та тези учасників науково-практичної конференції, що охоплюють широку проблематику ролі Церкви у сучасній Україні та перспективи розвитку державно-церковних відносин.

Для науковців, громадсько-політичних діячів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями державно-церковних відносин.

ЗМІСТ

Бідзюра І. П. Державно-церковні відносини, свобода совісті та віросповідальна політика в сучасній Україні	5	прот. Діонісій Мартишин Діалог Української Православної Церкви та Української держави в соціальній думці Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана)	53
Варзарь І. М. Очерк жизнедеятельности Петра Могилы в историологии соотношения религии, церкви и власти ренессансного времени: автореференции избранных страниц моей выстраданной книги	8	Мєлков Ю. О. Церква та держава як філософські концепти: спорідненість чи протилежність?	64
Головатий М. Ф. Свобода совісті: релігійний та соціальний аспекти осмислення та забезпечення у житті людини	27	Отрешко Н. Б. Сравнение социальных доктрин католической и православной церквей	73
Гула Р. В. Практика державно-церковних відносин між радянською владою та Руською православною церквою у 1918–1929 рр.	32	Попов В. Ж. Церква в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр.	80
Дєгтяр О. А. Взаємозв'язок церкви та інформаційного суспільства	35	Романенко Є. О., Чаплай І. В. Особливості взаємодії держави і Церкви: історія та сучасність	91
Драгомирецька Н. М. Соціальні проекти релігійних спільнот: світові тенденції	38	Ручка А. О. Сучасна духовність у фокусі соціологічної аналітики	96
Заросило В. О. Деякі питання організації і проведення масових релігійних заходів	42	Сагач Г. М., Мартиненко В. Ф. Актуальні проблеми розвитку духовно-моральної культури особистості та суспільства: діалог християнської Церкви і суспільства	104
Кальниш Ю. Г. Перспективи розвитку державно- церковних відносин в Україні (соціальне партнерство)	46	Сурмін Ю. П. Релігія та освіта в Україні: контури взаємодії	114
Козюра І. В. Церква і народна освіта на Полтавщині	49	Бєльська Т. В. Церква в умовах трансформацій глобалізованого світу	122

ЦЕРКВА В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 рр.

Церква, як соціальний інститут, існує і розвивається у взаємозв'язку з іншими суспільними і політичними структурами, і відчуває ті ж проблеми в умовах соціально-економічних потрясінь. Не був винятком і період 1917–1920 рр. Багаторічна і руйнівна громадянська війна обернулася для церкви справжньою катастрофою. Проте, церква намагалася зберегти свій вплив на масу вірних, прагнула реалізовувати власне призначення в екстремальних умовах. Конкретні факти антицерковної політики більшовиків, відмова від Бога широких верств населення, неможливість священнослужителів залишатися неупередженими спостерігачами братовбивчої бойні чинили негативний вплив на діяльність церкви. Тому особливо важливим є розгляд питання про відносини церкви та держави в період, коли державна влада або слабшала до повного зникнення, або зловживала терористичними методами управління.

До 1917 року авторитет церкви серед широких народних мас, та у вищих шарах суспільства Російської імперії значно впав. Цьому сприяла синодальна система, при якій церква була повністю підпорядкована державі, і в значній мірі відірвана від суспільства. Всі сторони церковного життя, аж до висвячення духовенства і тематики проповідей, жорстко контролювалися державою. Церква не мала можливості висловлювати свою думку з гострих соціальних проблем.

Багато представників парафіяльного духовенства не відповідали високому званню пастиря. У парафіях значного поширення набули такі сумні явища як невіра, відсутність благоговіння перед святинею, грошолобство, формальне ставлення до свого служіння, байдужість до потреб пастви. Матеріальне становище духовенства було складним: поряд з багатими міськими парафіями існувала маса бідних сільських храмів. Більшість кліриків жила дуже скромно, навіть бідно, і була змушена у першу чергу знаходити кошти на прожиток, а вже потім думати про релігійне виховання пастви. Заради шматка хліба духовенству часто доводилося принижуватися перед заможними прихожанами. Дані обставини приводили до того, що багато вихідців із священницького середовища прагнули порвати з духовним станом. У численних монастирях також не було належного благочестя. Люди часто йшли в них не через любов до Бога, а через життєві негаразди чи матеріальну невлаштованість.

Ці обставини не дозволили церкви виступити консолідуючою силою під час революційних потрясінь. Діюча армія була укомплектована в основному селянами, які втомилися від лих воєнного часу, і стали легкою здобиччю для різного роду революціонерів, які скористалися важким становищем країни для дестабілізації обстановки з метою захоплення влади. Більшість солдатів відійшла від церкви.

Після Лютневої революції до влади в країні прийшов Тимчасовий уряд, який сприймався суспільством як перехідний етап від монархії до буржуазної республіки. Передбачалося, що він буде правити до скликання Установчих Зборів, всенародного законодавчого органу, який повинен був зібратися в кінці 1917 року і вирішити подальшу долю Росії.

Нова влада провела ряд заходів з секуляризації суспільства. 20 березня 1917 р. були скасовані національні та віросповідні обмеження. Тепер для заняття важливих державних посад і для комерційної діяльності не було потрібно належати до православної віри. 14 липня був прийнятий закон про свободу совісті. У нових історичних умовах населення продовжувало звертатися до релігійних постулатів, як орієнтирів у незвичній соціально-політичній реальності. Влітку 1917 року в м. Костянтинівка Катеринославської губернії було створено “Добровільне товариство людинолюбства”, для допомоги “сиротам, убогим, калікам, сліпим, старим і непридатним до життя”. Голова виконкому місцевої Ради звернувся до громадян: “Де ж наша мета заповітна, та слова великого нашого вчителя Ісуса, який заповідав нам любити один одного? Кожен вільний запитає себе — де ми і куди йдемо?” [1, арк. 10]. При складанні списків виборців під час підготовки виборів до Установчих зборів, чорносотенці намагалися перешкодити цій кампанії, заявляючи, що “антихристи переписують, а потім будуть накладати печатку на руки. Хто ж іде проти Христа і його вчення?” [1, арк. 16 зв.].

25 жовтня 1917 р. відбувся державний переворот, в результаті якого влада в країні захопила партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним. Відповідно до марксистської ідеології, яку сповідувала ця партія, нова влада спробувала здійснити абсолютно утопічну авантюру: створити досконале безкласове суспільство. Так як в основі марксизму лежить богоборчий атеїзм, який заперечує існування Бога, та стверджує можливість побудови “раю на землі” виключно людськими силами, то, природно, нова влада почала безкомпромісну боротьбу з релігією. Ця боротьба з самого початку носила принциповий характер, так як саме існування церкви у радянському суспільстві спростовувало ідеологію більшовиків. Вже 2 листопада була оприлюднена так звана “Декларація прав народів Росії”, відповідно до якої церква відторгалася від усіх сфер громадянського та суспільного життя. Повністю скасовувалися всі релігійні привілеї та обмеження. 11 грудня 1917 р. декретом наркома освіти конфіскувалися всі релігійні навчальні заклади, а їх майно переходило державі. Система духовної освіти в Росії була знищена.

17–18 грудня були прийняті декрети зі шлюбного законодавства. Відповідно до них, юридичну силу отримував лише цивільний шлюб. Реєстрація

народжень, шлюбів, розлучень та смертей здійснювалася тепер тільки державними органами. При цьому процедура укладення шлюбів і розлучень максимально спрощувалася. Це призвело до загального падіння моральності, і в значній мірі зумовило появу безпритульних дітей.

23 січня 1918 р. був опублікований декрет “Про свободу совісті”. Відповідно до цього документа, церква втрачала свій привілейований статус. Скасовувалися переваги або привілеї на підставі віросповідання. Школа відокремлювалася від церкви, викладання релігійних віровчень в державних, громадських та приватних навчальних закладах, де викладалися загальноосвітні предмети, було заборонено. Всі релігійні громади дорівнювалися в очах держави до приватних товариств та спілок, та підпорядковувалися відповідному законодавству.

В основному, ці норми відповідали конституційним засадам світських держав новітнього часу. Принципова новизна полягала в останніх параграфах декрету: “Ніякі церкви та релігійні громади не мають права володіти власністю, прав юридичної особи вони не мають. Все майно церков та релігійних товариств оголошується народним надбанням. Будинки й предмети, призначені спеціально для релігійних цілей, віддаються владою у безкоштовне користування відповідних релігійних громад”. Всі релігійні та церковні громади були оголошені приватними, і турботи про забезпечення їх членів покладалися на вірних, згідно з декретом про відділення церкви від держави від 22 січня 1919 р. Уряд позбавив права на пенсію від держави службовців духовного відомства. З іншого боку було оголошено, що пенсійні капітали духовного відомства не можуть бути націоналізовані [2, арк. 6]. Ті священнослужителі, хто оформив пенсію до декрету, мали на неї право, так як закон був позбавлений зворотної сили. Лунали, правда, окремі пропозиції “позбавити духовенство не тільки пенсій від держави, а й пенсійних капіталів, застосувавши це як каральну міру” [2, арк. 13зв.].

У 1920 р. вийшла чергова інструкція “Про церковні та релігійні товариства”. Вони позбавлялися прав юридичної особи, окремим членам товариства дозволялося влаштовувати тільки складчини. “Благодійні, просвітницькі та інші товариства, які витрачають кошти на релігійні цілі, підлягають закриттю” [3].

Періодична зміна влади під час громадянської війни найбільше відбивалася на становищі викладачів закону Божого. При більшовиках вони усувалися від роботи, при поверненні нерадянських урядів знову починали викладання. У залізничному училищі Одеси на початку 1918 р. назрів конфлікт між педагогами та батьками учнів, які скаржилися попечителю навчального округу: “В училищі як був старий режим, так і залишився. Учнів примушують вчити закон Божий, змушують писати письмові відповіді без чернеток” [4, арк. 9, 9зв.]. Відділи освіти пропонували замінювати вільні від закону Божого години в школах “зборами, виставами, екскурсіями, музичними і вокальними заняттями” [5]. У 1919 р., повернувшись до України, більшовики знову скасували викладання закону Божого. Рішення про його вивчення

надавалося “вільній волі учнів та їх батьків”, у разі відсутності приміщення могли бути використані шкільні приміщення у позаурочний час [6, арк. 12].

Бахмутська газета “Червоний вал” у 1919 р. ділилася зі своїми читачами наступною інформацією: “Шкільне життя у нашому місті йде цілком нормально. Вихованці наших шкіл не дуже хвилюються світовими подіями. Дивує, наскільки наша школа відстала від життя. Наша школа не створювала корисних громадян, вона створювала відомий клас кар’єристів. Розкриттям дверей для народу шкільне питання ще не вирішується: і саму школу потрібно реформувати. Потрібно звільнити її від усього середньовічного баласту, як-то: закон божий, класичні мови і інші непотрібні предмети. Треба наблизити школу до життя, потрібно зробити її вільною установою” [7]. У 1920 р. місцеві Ради скасували домашні завдання школярам, і оголосили додатковий вільний день за рахунок уроків закону Божого, “призначений для екскурсій, зборів та ін.” [8, арк. 50].

10 липня 1918 року була затверджена перша радянська конституція, яка позбавила духовенство виборчих прав. Багатьох прав позбавлялися й діти духовенства, зокрема, їм заборонявся вступ до вищих навчальних закладів. Викладачі віровчення при поверненні Радянської влади не отримували плати за відпрацьований час [3]. Крім того, особи духовного сану не могли займати “ніяких посад з навчальної частини у навчальних закладах” [11, арк. 50]. Радянський уряд вирішив створити спеціальну установу, яка безпосередньо займалася б вирішенням пов’язаних з церквою питань або, точніше кажучи, здійснювала б керівництво у боротьбі з нею. 19 квітня 1918 р. була створена спеціальна “ліквідаційна” комісія при народному комісаріаті юстиції для проведення у життя декрету від 23 січня. З назви цього відділу видно, що більшовики розраховували на швидке відмирання релігії у новому суспільстві.

Антицерковна політика Радянської влади знайшла підтримку серед широких верств суспільства. Уже в 1917 році, ще до приходу до влади більшовиків, країною прокотилася хвиля вбивств священнослужителів, грабежів храмів, святотатств, причому здійснювали це не свідомі атеїсти, а хулігани, схвалювані більшістю населення. Буквально з перших днів Радянської влади почалося активне закриття монастирів і парафіяльних храмів. У 1918–1920 рр. в адміністративному порядку було закрито 673 монастиря з 1025 дореволюційних обителей. 25 січня 1918 р. групою революційних солдатів в Києві був убитий Володимир, митрополит Київський, перший архієрей, який прийняв мученицьку кончину під час Радянської влади. Обставини його вбивства показали, що і серед частини церковної громади не було належного морального рівня і мужності перед гонителями. Ченці Києво-Печерської Лаври, де проживав святитель, не зробили жодної спроби захистити свого архіпастиря, хоча їх було набагато більше, ніж солдатів, які вторглися до Лаври. Побоюючись нової влади, братія навіть не хотіла влаштувати своєму архієрею урочисте поховання в Лаврі, збираючись таємно надати його тіло землі в одному з віддалених монастирів. Лише після того, як

більшовики видали указ, в якому намагалися зняти з себе відповідальність за злочин, митрополит був похований з належною честю.

Внаслідок утопічної економічної політики нової влади, і в результаті жажливих зlodіян революціонерів, в 1918 році почався збройний опір більшовикам. Всюди спалахували повстання й формувалися загони. Вже влітку влада більшовиків висіла на волосині. З півдня комуністам загрожувала Біла армія генерала Денікіна, на заході Україна була у руках Центральної Ради, на сході повстав чехословацький корпус. У районах, що залишалися під контролем більшовиків, спалахували селянські бунти, викликані грабeжамы селян новою владою. До антирадянських виступів приєдналися і широкі маси робітників, які переконалися в тому, що нова влада лише декларує себе як робітничо-селянську, а насправді веде антинародну політику. На VII з'їзді РКП (б) в березні 1919 р. комуністи зробили ставку на повне і швидке відмирання церкви, що й знайшло своє відображення в прийнятій програмі партії. Вважалося, що “цілеспрямованою системою виховання”, а також “революційним впливом”, під яким малися на увазі також репресії, церква скоро буде знищена. У радянській атеїстичній літературі цей період боротьби з церквою отримав назву “бурі і натиску”.

Церква намагалася у межах, дозволених релігійним віровченням, надихати паству на боротьбу з більшовизмом, надавати антирадянським силам моральну підтримку. Вона на всьому протязі воєнних років була опорою вірних, повертала силу людям, що впали духом.

Командувач армії УНР М. В. Омелянович-Павленко згадував про події листопада 1917 р. у Катеринославі: “Озирнувши війська, я пішов до Собору, щоб особисто запросити Владику у середину військового каре, й тiм перед усім військом продемонструвати почесну роль церкви в Нашій Українській Державі. Не буду зупинятися на подробицях опису служби Божої, що правилася українською, при чому співав великий хор Петровського” [11].

Учасник Білого руху М. Г. Дроздовський у 1918 році, під час переходу свого загону на Дон, зупинявся, як правило, в будинках священнослужителів. У німецькій колонії Ейгенфельд була організована тріумфальна зустріч: “музика, маса народу, зелень, кидають квіти. Пастор з дружиною та своячкою зустрічає наш штаб, запрошує до себе, ніяково відмовити цій привітності”. Колона зупинилася на привал. “Виносять молоко, хліб, сало, яйця, роздають цілі окости, прикрашають квітами. Штаб у пастора, чагування за сервірованим столом, біла скатертина, вино — остання пляшка”. Але священники були різні. Ближче до Ростова дроздовці “багато перехопили червоногвардійців, що розбігалися, захопили частину важливих. Трьох повісили, залишили висіти до відходу, вказали, що є і буде відплата. Попа-червоногвардійця видерли. Тільки заради священства не розстріляли, ходив з рушницею з червоною гвардією, брав награбоване, закрив церкву і пограбував її. Йде очищення, йде відплата” [12].

У Харкові, в листопаді 1918 р., “під величними склепіннями Миколаївської церкви” пройшла панахида “по першим жертвам першого року війни”.

“Невже ці нечувані жертви нічого не спокутували, нічого не виправдали, нічого не дали і не дадуть, окрім сліз, горя, жаху, ганьби і нового озлоблення?” [13].

Роман Гуль, офіцер, який служив у гетьмана Скоропадського, опинившись в полоні у петлюрівців, спостерігав організовану ними церковну службу: “У тому ж залі служили всеношну ... Зал переповнений. Священик добре, з почуттям служить. Моляться заарештовані. Тут же стоять, хрестяться і похмуро дивляться на нас озброєні січовики” [14].

Іван Бунін, згадуючи про 1919 рік, в “Окаянних днях” писав: “Так все моторошно і гидко навколо, що тягне до церкви, в ці останні притулки, ще не залиті потопом бруду і звірства” [15, с. 96]. І ще через кілька місяців: “Часто заходимо до церкви, і всякий раз до сліз захоплює спів, поклони, вся ця благоліпність і пристойність” [15, с. 170]. Втім, настрої вірних могли бути різними. Напередодні приходу білогвардійців до Києва, в одному з будинків по Садовій вулиці, в саду були розстріляні, і тут же закопані останні жертви більшовицького терору. “Конюшня вже давно служила катівнею”. Після відходу червоних, був організований церковний хід, який рушив до садиби з хоругвами і іконами. “На обличчях прочан було видно більше злоби та ненависті, ніж радості й подяки” [16, с. 228].

Омелянович-Павленко писав про роль церкви під час “Зимового походу” армії УНР: “Присутність у війську Українському священників та щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село и військо єдналося у загальній журбі про долю рідного краю; при похоронах вбитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село — всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, и тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнилася козацька й селянська думка — прокльони та заклики до помсти змішувались зі співом гімну “Ще не вмерла Україна”. У церквах священники в казаннях своїх несли живе слово й розбуджували любов до рідної країни, закликаючи до боротьби за неї; на майданах, базарах, в корчмах, на подвір'ях і по хатах — старшина, козаки, урядовці, кожен по своїй силі й розумінню, проводиться інформаційно-агітаційна діяльність. Похід надалі фактично ставав політичною демонстрацією, що й підготувало весняні події 1920 р. Національні й республіканські демократичні заклики армії притягали симпатії широких мас населення до себе” [11].

У білому Криму широко використовувався пропагандистський потенціал церкви. Так, у серпні 1920 р. професор С. М. Булгаков розробив текст відозви до народу і червоноармійців до призначеного на 14 вересня дня покаяння. При евакуації білих з Курська єпископ Феофан вивіз чудотворний образ Знам'янської (Курської) Божої Матері спочатку до Таганрогу, а потім до Сербії. 14 вересня 1920 р. ікона прибула до Севастополя. Її зустрічали П. М. Врангель, уряд, військо та маса народу. Постійне перебування ікони

планувалося у Володимирському соборі, але 14 листопада вона знову була евакуйована [17, с. 15]. Багато ієрархів були помічені у формуванні у пастви ксенофобських настроїв. Восени 1920 року в Сімферополі з'явився відомий московський священник Востоков, який втік від більшовиків на південь. “Щонеділі, після служби у кафедральному соборі, він вимовляв з амвона гарячі промови, закликаючи до боротьби з єврейством, яке поневолило російський народ за допомогою більшовиків” [18, с. 45].

В ході війни наростала взаємна ненависть, поширився терор, у тому числі і проти діячів церкви. Особливо багато жертв було в місцях, де йшли бойові дії. В одному з містечок центральної Росії червоні розстріляли архієрея і декількох священників лише за те, що вони нібито зустрічали білих дзвоном. Розстрілювали церковнослужителів часто навіть без суду, для залякування населення. В одній Харківській єпархії за шість місяців з грудня 1918 по червень 1919 року загинуло 70 священників.

Церковні служителі в очах переконаних більшовиків були ворогами нарівні з білогвардійцями і буржуазією. Інструктор Харківського виконкому Герасим Шовкун писав про вступ білогвардійців до Харкова: “Найбільш урочистий і величний молебень був здійснений 30 червня на площі Рози Люксембург за участю священників від усіх церков Харкова, від яких винесені були також хоругви. Звідси з хресним ходом пішли по Сумській вулиці до будівлі, яку займала НК, а звідти — на Чайковську, де знаходився концтабір, і в обох згаданих місцях були відслужені панахиди за розстріляними контрреволюціонерами, бандитами та іншою “братією”, які були вже викопані з місць свого спочинку. Вся чорна сотня піднеслася духом, і знову морочить і без того темну голову обивательського люду молебнями і святою вірою” [19, с. 230].

Більшовицький підпільник М. Андрущенко інформував про свою поїзду до білого тилу: “7 жовтня я приїхав до Харкова. Кличка скрізь — панове: панове військові, панове козаки, панове солдати і т. д. Буржуазія, священство і інтелігенція відчувають себе панями становища — чистенько одягнені, забувши, мабуть, що не так давно з мітлою або лопатою ходили і чистили вулиці, напевно, і не думають, що скоро знову доведеться взятися за цю роботу” [19, с. 503]. З його спостережень за громадськими настроями випливало, що “всі чекають приходу Радянської влади. Не бажають її лише попи-чорносотенці, великі кулаки та спекулянти. Цим і Денікін хороший. При ньому можна всім спекулювати” [19, с. 505]. У повітових православних церквах також постійно служили молебні, і влаштовувалися святкування, в тому числі “з нагоди взяття Петрограда” [19, с. 578].

Нестор Махно у своїх спогадах часто звертався до питання про відносини повстанців з місцевими священниками. У селі Рождественка сільський священник діяв “заодно з кулаками і провокаторами на користь гетьманщини і проти бідноти”, особисто доповідав каральним загонам на селян, і був повішений “самими селянами і повстанцями” [20, с. 305]. Семенівський священник порушував таємницю сповіді: “Дурні жінки перед священником танули і

розповідали йому, що їхні чоловіки говорять проти гетьмана і німецько-австрійського командування [20, с. 306]. Священики в районах повстанства повернулися до своїх церковних справ, але старі-селяни не залишали їх у спокої: “А що ж це ви, отець такий-то, перестали пояснювати народу свої думки про гетьмана, та німців та австрійців, які врятували Україну від “кацапсько-жидівського бруду”, що називається революцією?” [20, с. 306]. Святі отці виправдовувалися: “Канонічні справи не дозволяють їм стежити за мирськими політичними і громадськими справами” [20, с. 306].

Червоний командир Михайло Демченко розповів про розмову зі своїм помічником взимку 1918–1919 рр. під Харковом: “Зараз Різдво, всюди самогонки наварили. Так ти своєю палицею більше по пляшках бий, а то, дивись, щоб хлопцям отруту не підсунули” [21, с. 117]. Коли червоні захопили один з монастирів, у його засіках виявилися великі запаси продовольства. “Всім було зрозуміло, що вони явно військового характеру: хліб, цукор, крупа — все лежало в стандартних казенних мішках. — Щось тут не всі схожі на ченців, — сказав Путятін. Не врятувала гайдамацьких сотників чернеча рясa” [21, с. 128]. Були навіть випадки участі священиків у боях. Після бою біля села Михайлівка, “попа Никифора, на превеликий жаль, серед убитих не виявлено, хоча, можливо, він давно вже поміняв свою рясу на сотницький жупан” [21, с. 189]. Втім, білогвардійці також не довіряли багатьом провінційним священикам. Так, в 1919 р. жандармів Бахмутського повіту цікавило, “чи оголошував батько Володимир (священик Калтигін) з церковної кафедри про визнання генералом Денікіним адмірала Колчака Верховним правителем Росії”, або висловлював іншу думку [22, арк. 2].

Церква і в військових умовах продовжувала зберігати традиції прийому страждених, допомоги нужденним, порятунку тих, кому загрожувала небезпека. Підпільника Андрущенко врятував від розправи саме священик: “Я хотів перейти фронт, але мене патрулі денікінські затримали. Священик, у якого я стояв на квартирі, сказав, що він мене добре знає, і мене зараз же відпустили. Тоді цей священик дав мені свій старий підрясник і вільну шапку, і я був там, поки наші вдруге не взяли місто” [19, с. 507]. Генерал Батянов, дивом врятований від бандитів, знайшов притулок у знайомого місцевого священика, отця Антонія [23, арк. 13]. Коли керівницю однієї з харківських гімназій В. К. Левковець та її дочку Н. М. Боброву за доносом звинуватили у більшовизмі, священик Михайло Слуцький написав листа до білогвардійської контррозвідки з приводу арешту двох викладачів: “Якщо вони і взяли на себе важкий хрест керувати гімназією в кошмарні дні панування більшовизму, то виключно з бажання врятувати дорогий для них розсадник жіночої освіти” [24, арк. 22 зв.].

Щось подібне відбувалося і з протилежного боку фронту. Протоієрей Василь Зінківський згадував: “На початку лютого 1919 р. Київ знову дістався більшовикам. Серед населення циркулювали чутки, що українські війська відійшли за станцію Коростень, і що до весни більшовиків вони, напевно, проженуть. Я в перший раз в житті жив під чужим паспортом. Я мусив збри-

ти свою невелику борідку. Засів на цілий місяць у знайомих, ночуючи в різних квартирах цього будинку, і зовсім не виходячи на вулицю. Син пані, яка надала притулок мені, був головою будинкового комітету, тому був в курсі всіх тих зовнішніх ускладнень, які десятками сипалися на обивателів. Млосно, нудно жилося мені протягом цього місяця; два рази пережив я поголовний обшук в будинку, але обидва рази в квартиру голови будинкового комітету з обшуком, з люб'язності, не входили. При владі виявилось кілька осіб, так чи інакше близьких мені. Якийсь Затонський виявився моїм слухачем. Він особисто взяв мене під свою охорону. Потім довелося знову ховатися. Мене влаштували в українській дитячій колонії, що складалася з кількох будиночків в лісі, в 25 верстах від Києва" [25, с. 183–184].

Навесні 1918 р. Радянська влада в Харкові відчувала труднощі в організації соціального забезпечення, і часто зверталася за допомогою до церкви. Харківське відділення громадського піклування направило комісару у справах управління наступне клопотання: "5 березня 1918 р. о 4 годині дня до міської богадільні надіслана сліпа стара років 60-ти. Так як місць немає, прошу Вашого розпорядження помістити її до жіночого монастиря" [26, арк. 32]. Генерал Гребенчиков, рятуючись від більшовиків, дістався в грудні 1918 р. до Одеси. "У готелях місць не було, і ми попрямували в будинок для прийому при монастирському подвір'ї Св. Пантелеймона. З чобіт, які я не знімав дев'ять днів, посипалися ордена та генеральські погони. Нас пригостили чаєм та свіжими булками. Ми розтягнулися на чистій білизні, і заснули як убиті" [27, арк. 555–556].

Церковна верхівка уважно стежила за подіями війни, і реагувала на них. 3 липня 1919 року патріарх РПЦ Тихон звернувся з посланням до православних. Описавши випробування, що обрушилися на церкву, патріарх закликав народ до милосердя по відношенню до поваленого супротивника. Справа полягала в тому, що влітку 1919 року армія Денікіна підходила до Москви, і, здавалося, скоро влада більшовиків впаде, тому-то патріарх і закликав білогвардійців, більшість з яких були люди релігійні, не допускати можливих ексцесів. Нове послання патріарха вийшло 25 вересня 1919 року, і звернене воно було до всіх архіпастирів. В той момент наступ білих вже закінчився, і, по суті справи, стало ясно, що червоні зуміли утримати владу. Патріарх закликав підкорятися велінням Радянської влади, "оскільки вони не суперечать вірі та благочестю". Святитель нагадав кліру і пастві багатьма забуту істину, що головним завданням церкви є не політична боротьба, а врятування душ. Але Радянська влада не оцінила жест патріарха. 26 березня 1920 р. новим роз'ясненням духовні особи залучалися до загальної трудової повинності, також заборонялося богослужіння при його збігу у часі з суспільно-корисними роботами. З 1 квітня 1920 р. служителі культу втратили право користуватися повними громадянськими правами як особи, що живуть на нетрудові доходи.

Проте, навесні 1920 р. більшовики вели себе по відношенню до церкви досить обережно. Зокрема, в квітні і травні 1920 р. було задоволено клопотан-

ня Харківської Єпархіальної ради “про освітлення церков з 7 по 13 квітня, і про ходіння в ніч з 9 на 10 квітня” [28, арк. 155]. Парафіяльна рада Олександрівської церкви отримала дозвіл на хресний хід з перенесенням святого чудодійного Очеретянського образу Божої матері з Покровського монастиря до Олександрівської церкви [28, арк. 220]. Нарешті, Єпархіальна рада отримала дозвіл на хресний хід з Покровського до Курязького монастирю, з “покладанням цілком відповідальності за порядок” [28, арк. 211].

У листопаді 1920 року Громадянська війна на європейській частині Росії в цілому була завершена евакуацією розбитої армії Врангеля. Здобувши перемогу, комуністи влаштували криваву бійню, безжально винищивши більшість білогвардійців, що потрапили до них у руки, їх прихильників, а також безліч безневинних людей, запідозрених у нелояльності до радянської влади.

Таким чином, вже в 1918 році почалося переслідування церкви у більшовицькій пресі. Клір та мирян звинувачували у підтримці експлуататорських класів, у багатовіковому обмані і оббиранні темного і неосвіченого народу, у всіляких моральних гріхах. З розпалом громадянської війни церкву почали звинувачувати в активній підтримці контрреволюції. Під час громадянської війни ідеологічна боротьба більшовиків проти церкви в цілому була для них невдалою. Примітивна і блюзнірська антирелігійна пропаганда нікого з серйозно налаштованих людей від церкви не відвернула. Влада намагалася, незважаючи на громадянську війну, проводити ідеологічну кампанію проти церкви. Це і численні антицерковні публікації в центральній пресі, і кампанія з розкриття мошнів, і різні звинувачення церкви в “шарлатанстві” тощо. Більшовики мали на увазі чудеса: нетлінні мошні, ікони, що виділяють миро, зцілення. Все ж в цілому в період громадянської війни комуністи ще не змогли розгорнути по-справжньому опрацьовану і централізовану систему антирелігійної пропаганди. Ці дії відштовхували від церкви лише забобонних та маловірних людей, справжні християни дивилися на цю кампанію як на блюзнірство.

Церква втратила фінансові можливості утримувати центральний апарат, єпархіальні апарати управління, духовні навчальні заклади. Поважні священнослужителі за штатом, викладачі духовних навчальних закладів, чиновники церковного управління позбулися засобів до існування, так як жодної фінансової допомоги їм новою владою не передбачалося. Безліч служителів церкви опинилися в повній убогості. Відбувся масовий відхід населення від церкви, але пішли лише формальні християни. Влада провела масові репресії проти священнослужителів і рядових вірних. Тисячі представників духовенства були вбиті, багато хто потрапив у тюрми й табори. Однак і пряме знищення не змогло “відлучити від Христа” маси православного народу. В цілому для церкви було характерне явище, яке відбувалося в умовах соціальної катастрофи в будь-яких соціальних інститутах, а саме, її персоніфікація. Дія єдиних норм зменшилася, або зовсім припинилася, і дотримання своїх обов’язків і канонів віри залежало лише від особистих якостей і внутрішніх переконань кожного церковного діяча.

Література

1. *Донецкий* обласний державний архів (ДОДА), ф. Р-2602, оп. 1, спр.5.
2. *Центральный* державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), ф. 348, оп. 1, спр. 37.
3. *Бюллетень* распоряжений и постановлений Донецкого губернского исполкома (приложение к газете “Известия”). — 25 июня 1920 г.
4. *ЦДАВОВУ*, ф. 4342, оп. 1, спр. 57.
5. *Красный* вал (Бахмут). — 10 марта 1919 г.
6. *Державний* архів Луганської області (ДАЛО), ф. Р-1173, оп. 1, спр. 3.
7. *Красный* вал (Бахмут). — 14 марта 1919 г.
8. *Бахмутская* правда. — 12 сентября 1920 г.
9. *Бюллетень* распоряжений и постановлений Донецкого губернского исполкома (приложение к газете “Известия”). — 30 июня 1920 г.
10. *Бахмутская* правда. — 9 октября 1920 г.
11. *Омельянович-Павленко М. В.* Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. — К.: Темпора, 2007. — 608 с.
12. *Дроздовский М. Г.* Дневник.
13. *Аркадин Н.* На панихиде // Южный край (Харьков). — 3 сентября 1918 г.
14. *Гуль Р. Б.* Киевская эпопея.
15. *Бунин И. А.* Окаянные дни. — М.: Политиздат, 1990. — 284 с.
16. *Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.)* // Архив русской революции. — Берлин: Изд-во “Слово”, 1924. — Т. 15. — С. 209 – 253.
17. *Филимонов С. Б.* Интеллигенция в Крыму (1917–1920). — Симферополь: Изд. Дом “ЧерноморПРЕСС”, 2006. — 228 с.
18. *Оболенский В.* Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / под ред. П. Е. Щеголева. — М.; Л.: Гос. изд-во, 1927. — 86 с.
19. *Гражданская* война на Украине / под ред. С. М. Короливского. — К., 1967. — Т. 2. — 916 с.
20. *Нестор Махно.* Воспоминания. — М.: Республика, 1992. — 334 с.
21. *Демченко М. И.* Шестой повстанческий. — М.: Воениздат, 1964. — 254 с.
22. *ДОДА*, ф. 2559, оп. 1, спр. 1.
23. *Державний* архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5881, оп. 2, спр. 296.
24. *Центральный* державний військовий архів РФ, ф. 39540, оп.1, спр. 85.
25. *Протопресвитер* Василий Зеньковский. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — 238 с.
26. *ЦДАВОВУ*, ф. 1822, оп. 1, спр. 3.
27. *ДАРФ*, ф. 5881, оп. 2, спр. 315.
28. *Державний* архів Харківської області, ф. Р-202, оп. 2, спр. 3с.